

Özbekistan'ın Kerimov'suz Döneme Geçişi

Sovyetler Birliği'nin çöküşü ile bağımsızlığını kazanan Özbekistan, 25 sene boyunca eski bir Komünist Parti üyesi olan İslam Kerimov tarafından yönetildi. Hızlı büyüyen ekonomisi ve 32 milyonu bulan nüfusu ile Orta Asya'nın önemli ülkelerinden biri olan Özbekistan, coğrafi konumu itibarıyla da Rusya, ABD ve Çin'in siyasi ve ekonomik çıkarlarının kesiştiği bir bölgede bulunuyor.

Özbekistan, dış siyasette kendi menfaatleri ve ülke içi istikrarı korumak adına büyük devletlere hep aynı mesafede kalmayı tercih etti. Kendi rotasını kendisi belirlemeye her zaman özen gösterdi ve bunda da başarılı olduğunu söylemek mümkün. ABD 2001'de Afganistan'da askerî operasyonlar yapmak için Özbekistan'da bir üs tesis etti ve 2005 yılına kadar iki ülke, askerî iş birliği içinde bulundu. Ancak 2005 yılında Kerimov iktidarına karşı Andican vilayetinde başlayan protestoların kanlı bir şekilde bastırılmasından sonra, Batılı ülkeler ve ABD, Taşkent hükümetine yönelik bazı eleştirilerde bulundular. Bu durum bilhassa ABD ve Özbekistan arasındaki ilişkilerin gerilmesine sebep oldu. Andican protestoları sırasında yüzlerce sivil katledildi, binlerce insan tutuklandı, işkenceye maruz kaldı. Özbekistan yönetimi bu olaylardan ABD'yi, radikal İslami hareketleri ve Fergane bölgesi klanını (aşireti) sorumlu tuttu.

Öte yandan Rusya ile Özbekistan ilişkileri, ülkenin 70 yıllık Sovyetler Birliği geçmişiyle bağlantılı olarak doğal bir şekilde sürse de ülkede bir Amerikan üssü kurulmasına izin veren Taşkent hükümeti, Moskova ile askerî iş birliğine hiçbir zaman sıcak bakmamıştır. Sovyet idaresi döneminde ülkeye yerleştirilen Rusların nüfusu bugün 650.000 civarındadır. Bu kişilerin büyük bölümü başkent Taşkent'te yaşamaktadır.

Özbekistan ve Rusya arasında ekonomi alanında süregelen ilişkiler -ticaret, sanayi, bölgesel kara yolları ve boru hatlarının varlığı- iki ülkeyi ister istemez karşılıklı menfaatlerini gözetmeye mecbur bırakıyor. Rusya, Özbekistan'ın dış ticaretinde uzun yıllar boyunca ilk sıradaki yerini korudu. Rusya'da hâlihazırda 2 milyon Özbek vatandaşı işçi olarak çalışıyor. Putin 2014 yılında ikili ilişkilerin korunması ve geliştirilmesi adına Özbekistan'ın Rusya'ya olan 800 milyon dolarlık borcunun silindiğini açıkladı. Ancak son iki yıldır Rusya'daki ekonomik kriz ve Çin'in Özbekistan'a yönelik büyük yatırımları (Rusya'dan 10 kat fazla), Özbekistan'ın dış ticaretinde Çin'i birinci ülke konumuna getirdi.

Yer altı servetleri ve insanların çalışkanlığıyla bölgesinde önemli bir ekonomik potansiyele sahip olan Özbekistan, yurt dışına gaz, pamuk, altın ve uranyum ihraç ediyor. Oto sanayi alanında da gelişmiş olan ülkede binek otomobil, kamyon ve otobüs üretimi ve ihracatı yapılıyor. Ancak bütün bu olumlu tabloya rağmen ülke ekonomisinde siyasi sistemden kaynaklanan ciddi sorunlar yaşanıyor. Özbekistan'da serbest piyasa kurallarından ziyade Sovyet döneminin sosyalist ekonomisine benzeyen bir model uygulanıyor. Ülkedeki işsizlik oranları da oldukça yüksek ancak bu rakamlar resmî istatistiklere yansımıyor. İnsanlar döviz alabilmek için birkaç ay önceden resmî makamlardan izin alınmak zorunda olduğundan fahiş rakamların döndüğü kara borsa, ülkede oldukça yaygın. Son iki yılda petrol ve pamuk fiyatlarının düşmesi ve Rusya'daki işçilerin ülkeye gönderdikleri para transferindeki azalma, devletin gelirlerini oldukça olumsuz etkilemiş durumda.

Ekonomide yaşanan olumsuzlukların yanı sıra sosyal adalet sisteminin hakkaniyetli bir şekilde işletilmemesi de halkın yaşantısında istenmedik bazı durumlara sebep oluyor. Çoğu kırsal kesimde yaşayan ülke ahalisinin kültüründe klan adı verilen bölgesel aşiret gelenekleri son derece kuvvetli ve yaygın. Ülkede yaklaşık 10 önemli klan bulunuyor. Klan sisteminde belirleyici olan etnik köken veya akrabalık bağları değil, bölge bağları. Klandaki insanlar kendi bölgelerinin geleneğine, değerlerine, kanaat önderlerine ve ileri gelenlerine tabii hareket ediyorlar. Kendi aralarında güçlü bir dayanışma içinde olan klan üyeleri, her türlü olayda kendi klanlarının tercihini önceliyorlar. Toplumun ve devletin işleyişinde de etkili olan klanlar, çoğu zaman resmî yasa ve kurallardan ziyade kendi iç düzenlemelerine göre hareket ediyorlar. Taşkent, Semerkant, Buhara, Fergane ve diğer bölgesel klanlar, kendi içlerinde geleneksel bir hiyerarşiye sahipler. Ülkenin sosyal ve ekonomik her alanında bu klanların liderlerinin etkileri görülüyor, hatta siyaset kurumu da bunlar arasında bölüşülmüş durumda. 25 sene boyunca Kerimov'un sürdürdüğü otoriter yönetim de bu gayriresmî yapılar (klanlar) arasındaki dengelerin korunmasına dayanıyordu.

Ülkede resmî olarak çok partili bir sistem olmakla birlikte bu pek de işlerliği olan bir durum değil. Zira Özbekistan'da en küçük bir muhalif girişimde bulunanlara bile acımasız baskılar uygulanıyor. Rejimi eleştirenler ve hükümet politikalarına karşı gelenler, çeşitli sözde gerekçelerle tutuklanıyor ve mal varlıklarına el konuluyor. Bugün Özbekistan hapishanelerinde bu tür bahanelerle tutuklanmış binlerce

insan bulunuyor. Yabancı gözlemcilerin çalışma yapmasına izin verilmeyen ülkede uluslararası STK'ların çalışmaları da hoş karşılanmıyor. İşkence ve diğer insan hakları ihlallerinin rutin bir hal aldığı ülkenin en ücra köylerinde bile polis ve istihbarat teşkilatının resmî temsilcilikleri bulunuyor ve halk sürekli bir gözetim ve takibat altında tutuluyor. İnternet alanında da sert bir sansürün uygulandığı ülkede, yurt dışına çıkmak isteyen vatandaşların en az birkaç ay süren uzun prosedürlerden geçerek özel izin almaları gerekiyor.

Eski Sovyet cumhuriyetleri arasında kendi halkına ve muhaliflere karşı en acımasız ve şiddetli muameleyi yapan ülkelerden biri olan Özbekistan, başka bir ülkede sığınmacı olan muhalifleri de çoğunlukla rahat bırakmıyor. Bugüne kadar Özbek muhaliflerinin öldürülmesi veya kaybolması ile ilgili çok sayıda vaka birçok ülke kamuoyuna yansımış durumda.

Yürüttüğü politikalar sebebiyle aralarında tarihî, kültürel ve manevi dostluk bulunan komşu ülkeler Türkmenistan, Kırgızistan ve Tacikistan yönetimleri ile de sık sık gerilim yaşayan Özbekistan, komşularıyla olan ilişkilerini bir türlü geliştiremiyor.

Öyle ki Türkmenistan, 2002 yılında Özbek hükümetini iç işlerine karışmakla itham etmiş ve Aşkabat'ta Cumhurbaşkanı Saparmurad Niyazov'a düzenlenen suikast ve darbe girişiminin arkasında Taşkent hükümetinin olduğunu ileri sürmüştü. Bu gerilim iki ülke arasında 10 yılı aşkın süren bir krize yol açmıştı. Yine benzer şekilde Tacik hükümetine karşı 1994-1997 yıllarında silahlı mücadelede bulunan Albay Hidayberdi'nin Özbekistan'da saklandığına ve oradan Tacikistan'a yönelik terörist faaliyetlerde bulunduğu dair bulgular, Tacik hükümeti tarafından dünya medyası ile paylaşılmış ve Taşkent resmî yollarla protesto edilmişti. İki ülke arasındaki sınırın %15'i konusunda hâlâ bir netlik olmaması da ilişkilerin normalleşmesi önündeki önemli engellerden biri. Özbekistan topraklarından Tacikistan'a giden gaz boru hatları, kara yolları ve tren yolları zaman zaman tek taraflı olarak kapatılmakta ve bu şekilde ekonomik baskı uygulanarak komşu devlet ve halkı ablukaya alınmak istenmekte.

Hudut problemleri ve karşılıklı arazi iddiaları Özbekistan-Kırgızistan ilişkilerinde de önemli gerginlik sebeplerinden biri. Yine Özbekistan'ın zaman zaman doğal gaz akışını kesmesi, Kırgız ekonomisini ve halkın yaşamını oldukça olumsuz etkiliyor. 2010 yılında Kırgızların itirazları ile başlayan protestolar, daha sonra Özbeklere yönelik saldırılara dönüşmüş ve sınır boyundaki köy ve kentlerde yüzlerce insan katledilmişti. Olaylar sırasında bölgeden 300.000 kişi göç etmiş, iki ülke savaşın eşiğinden dönmüştü.

Özbekistan'ın ortak sınırı olmayan Türkiye ve İran'la ilişkileri de dostluk çerçevesinden oldukça uzak seyrediyor. Her iki ülke de Özbekistan'a ekonomik yatırımlar uyguluyor. Öte yandan Türkiye ve İran'dan gelebilecek dinî ve kültürel etkilerden oldukça tedirgin olan Taşkent yönetimi, Türkiye'de çalışan yaklaşık 50.000-60.000 Özbek işçinin aileleri üzerinde baskı kuruyor. Özbekistan'da devamlı olarak polis ve yerel yetkililer tarafından denetlenen bu kişilerin aileleri üzerinden kendilerine geri dönüş yapmaları için baskı uygulanıyor. Türk vatandaşlığına geçenler ise vatan haini ilan edilerek ülkeye girişleri engelleniyor.

29 Ağustos 2016'da *Fergane News* haber ajansı 78 yaşındaki İslam Kerimov'un ölüm haberini duyurdu. Taşkent'teki resmî kaynaklar ilk anda bu haberi yalanlasalar da dört gün sonra, 2 Eylül'de, devlet başkanının öldüğü resmî olarak ilan edildi. Özbek muhalifler ve bölgeden edinilen bilgilere göre bu dört gün içinde ülkenin en etkin birkaç devlet adamı ile Taşkent ve Semerkant klanları liderleri arasında kulisler yapılmış ve ancak bundan sonra, kimin iktidara geleceği konusunda mutabakata varılınca, Kerimov'un öldüğü resmî olarak açıklanmış. Anayasaya göre üç aylık geçiş döneminde devlet başkanlığını parlamento başkanı yapacak ve ülkeyi cumhurbaşkanlığı seçimine de bu kişi götürecektir. Ancak Parlamento Başkanı Nimetulla Yuldaşev, anayasal yetkilerle donatılmış olmasına rağmen, klan desteği olmayan ve siyasi hayatta etkisi bulunmayan bir isim olduğundan 8 Eylül'de gerçekleştirilen Parlamento toplantısında geçici cumhurbaşkanlığı görevinin kendisinden alınıp Başbakan Mirziyev'e verilmesini istemiş ve bu talep 250 üyeli parlamentoda oy birliği ile kabul edilmiştir. Bu gelişmeden birkaç gün önce, yurt dışında siyasi sürgünde bulunan Erk Partisi liderleri, anayasanın çiğnenebileceği ihtimali ile ilgili kaygılarını dile getirmiş ve halka çağrıda bulunmuştu. Klanlar arası anlaşmaya ve anayasadaki hükme rağmen devlet başkanlığı görevinin Mirziyev'e verilmesi, Surhanderya vilayetinde halkın protestolarına sebep oldu.

Taşkent klanının ileri gelenlerinden ve tecrübeli bir devlet adamı olan Şevket Mirziyev, her zaman Kerimov'un yanında yer almış ve onun otoriter yönetim usullerini benimsemiş, emrindeki kişilere sert muamelesi ile halk arasında ün kazanmış birisi. Ancak siyasi entrikalarda Kerimov kadar usta değil. Bu da onun ülkedeki tüm klanlar arasında mevcut olan çıkar çatışmaları ve rekabetle ne kadar baş edebileceği konusunda soru işaretlerine sebep oluyor. 4 Aralık'ta yapılacağı ilan edilen cumhurbaşkanlığı seçimi için dört aday bulunuyor. Şu an geçici olarak bu görevde bulunan Mirziyev de o dört adaydan birisi. Ancak

Özbek realitesine ve buradaki geleneksel seçim pratiğine göre Mirziyeyev'in büyük bir oy oranı ile ülkenin yeni cumhurbaşkanı olacağına kesin gözüyle bakılıyor.

Kerimov'dan sonra yeni bir sürece giren Özbekistan'da iç ve dış siyasette bu durumun etkileri seziliyor. Mirziyeyev komşuları Kazakistan, Tacikistan, Kırgızistan başkanları ile görüşerek ülkeler arası gerginlikleri sonlandırmaya yönelik somut adımlar atıyor, olumlu bazı kararlar veriyor. Ancak komşularla ilişkiler düzeltilirken ülke içindeki durum hiç de sakin değil. Mirziyeyev bir taraftan popülist bir yaklaşımla halkın arasında dolaşıp vatandaşların sorunlarını öğrenmek ve çözüm bulmak için görüşmeler yapıp memurlara halkın sorunlarının çözümü için talimatlar yağdırırken diğer taraftan da kendi klanının etki alanını genişleterek devlet içinde yüksek görevlere kendisine yakın ama halk arasında popüler olmayan kişileri getiriyor. Mirziyeyev ayrıca Kerimov'un kızlarına ve onların ailelerine karşı da oldukça sert muamele ediyor. Kerimov'un kızlarından Gülnare, bir süre ruh ve sinir hastalıkları kliniğine yatırılmış ve şu an hem kendisi hem de ailesi toplumdaki tecrit edilmiş durumda; diğer kızı Lola'nın ise sahip olduğu şirketlerin kapatılması ve mal varlığının denetim altına alınması uygulamaları sürüyor. Öte yandan çıkarılan af kararı ile hapis hanelerdeki kişilerin bir kısmı serbest bırakılırken siyasi nedenlerle tutuklu bulunanlar ve rejim muhalifleri henüz bu aftan yararlanabilmiş değil.

Rusya, Çin ve ABD, ülkedeki süreci dikkatle izliyor. Onlar açısından Kerimov'un siyasi varisi olarak genel anlamda aynı politik çizgiyi takip etmesi halinde Mirziyeyev'in devlet başkanı olmasında bir sakınca yok, zira önceki dönemde izlenen politikaların sürdürülmesi bölgede İslamcı tehdidi bertaraf etmek için yeterli görülüyor. Bu üç devletin çıkarlarına uygun bir isim olan Mirziyeyev'in bu devletlerin desteğini alacağına neredeyse kesin gözüyle bakılıyor. Ancak devletin gidişatı sadece dış faktörlere göre değil, iç dinamiklere göre de belirlendiğinden Mirziyeyev'in önünde çözüm bekleyen ciddi sorunlar bulunuyor:

1. Ülkenin içinde bulunduğu ekonomik sıkıntılar ve bunların halkın maddi ve sosyal yaşantısına olumsuz etkileri.
2. Otoriter sistemin baskısı, her alanda yaşanan özgürlüklerin kısıtlanması ve hakların ihlalleri meselesi.
3. Klanlar arası rekabet ve bunun devlet idaresine yansımaları.
4. Suriye ve Afganistan üzerinden gelen etkilerle halkın radikalleşmesi. Bu ülkelerde birkaç bin kadar Özbek aile bulunuyor. Ayrıca 20 yılı aşkın bir süredir Özbek İslami hareketi çatısı altında silahlı mücadele veren bu militanlar, son iki yılda ikiye bölünmüş durumda. Bunların bir kısmı DAESH bir kısmı da Taliban saflarında yer alıyor. Afganistan'da Taliban'ın Özbek sınırlarına yakın Kunduz vilayetinde aktifleşmesi, Taşkent'i ve hükümeti oldukça rahatsız ediyor.

Özbekistan'da sakin gözükse de seçim öncesi şu günler, yakın gelecekte ülkede bazı ciddi değişimlerin sinyallerini veriyor. İç gerginlikler ve Afganistan'daki gelişmeler orta vadede bu ülkeyi de bir iç kargaşaya sürüklenme ihtimalini barındırıyor. Daha önceki yıllarda Ahıska Türkleri, Özbek ve Kırgızlar arasında çıkan etnik ve sosyal sebepli çatışmalar dolayısıyla katliamlar yaşanan ülkede, olası bir çatışma durumunda yarım milyona yakın insanın mülteci konumuna düşme ihtimali bulunuyor. İşte bütün bu meseleler Özbekistan'ı bir anda sıcak bir kriz bölgesine dönüştürme potansiyeline sahip unsurlar olarak öne çıkıyor.